

Järva maakond, Türi linn

TÜRI PABERI- JA PUUPAPIVABRIKU VABRIKUKÜLA DOKUMENTEERIMINE JA EKSPERTHINNANG

Koostaja: Monika Eensalu, Laur Pihel

Tellijä: EKA Muinsuskaitse- ja restaureerimise osakond

Tallinn 2010

Europa Liit
Euroopa Sotsiaalfond

Eesti türaviku heaks

Eesti XX sajandi (1870-1991) väärtusliku arhitektuuri kaardistamine ja analüüs

SISUKORD

1. Ekspertiishinnang Türi Paberi- ja Puupapivabriku külale
2. Türi Paberi- ja Puupapivabriku küla ajalooline ülevaade
3. Vabriku puiestee 2 dokumenteerimine
4. Vabriku puiestee 5 dokumenteerimine
5. Vabriku puiestee 6 dokumenteerimine
6. Vabriku puiestee 7 dokumenteerimine
7. Vabriku puiestee 8 dokumenteerimine
8. Vabriku puiestee 9 dokumenteerimine
9. Vabriku puiestee 10 dokumenteerimine
10. Vabriku puiestee 11 dokumenteerimine
11. Vabriku puiestee 12 dokumenteerimine
12. Vabriku puiestee 13 dokumenteerimine
13. Vabriku puiestee 15 dokumenteerimine
14. Viljandi tee 19 dokumenteerimine
15. Viljandi tee 26 dokumenteerimine
16. Viljandi tee 28 dokumenteerimine
17. Viljandi tee 30 dokumenteerimine

1. Ekspertiishinnang Türi Paberi- ja Puupapivabriku külale

Türi Paberivabrik on tüüpiline 19.-20.sajandi vahetuse vabrikuküla, kus hooned-elamud on paigutatud selge, läbitöötatud hierarhilise plaani järgi. Põhja pool Vabriku puiesteed on elamud paigutatud kasarmulikult rivvi, lõunapool puiesteed paikneb teega paralleelselt hoone nr 12 ning põiki nr 13. Vabrikuküla struktuur ja suurem osa hooned on säilinud, kuid aastakümnete jooksul on hoonete juures läbi viidud remonttöid, mis kahandavad arhitektuurset väärtust. Vabriku pst 12 hoonele lisandub suur juurdeehitus.

Türi Paberivabrik on Türi linna kujunemisloos võtmetähtsusega, sest tänu vabriku rajamisele kasvas Türi asumiks ja hiljem linnaks. Vabriku ajaloolised hooned ei ole praktiliselt kaasajani säilinud ning see jätab vabrikuküla ansamblisse tühiku.

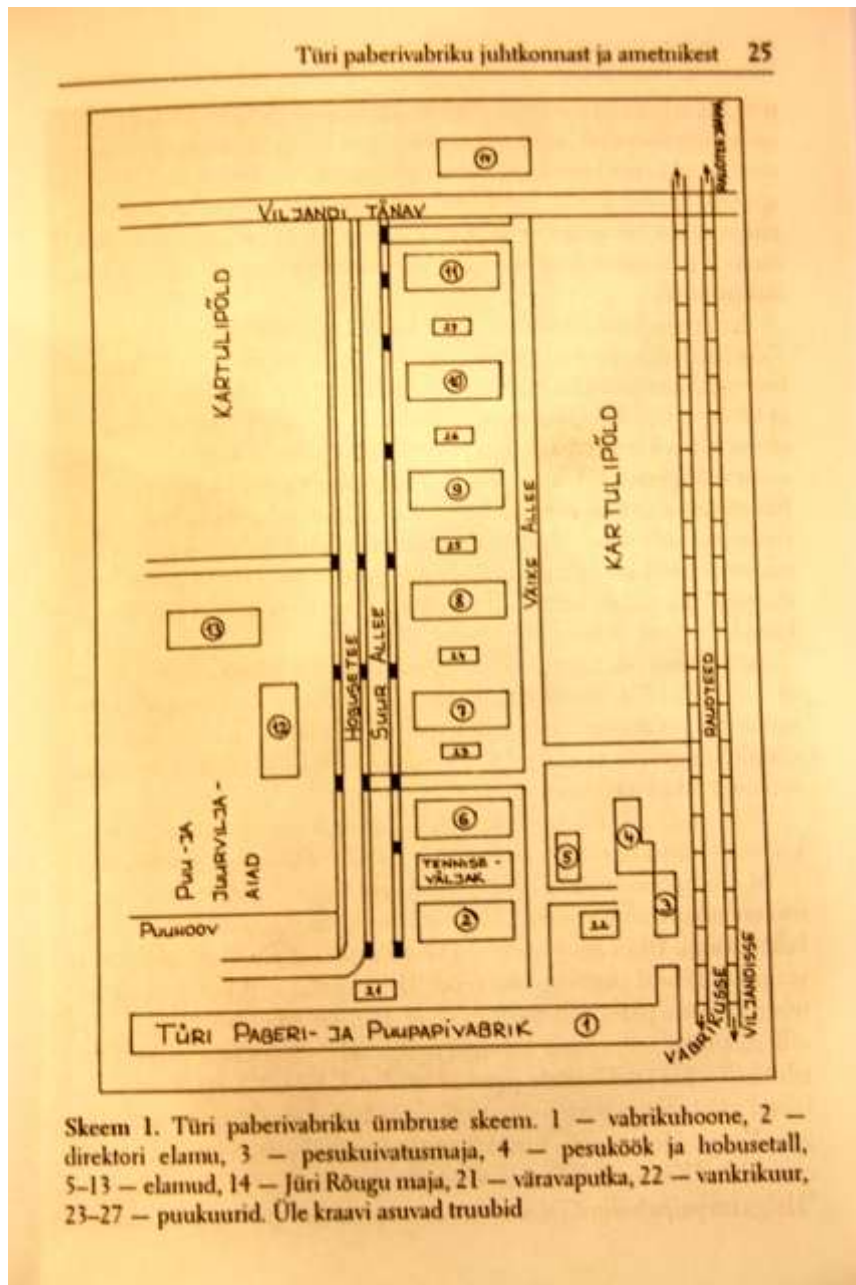
Elamute arhitektuur on klassitseeriv historitsism, puitelamute puhul ilmnevad tüüpilised kroonulikumad rahvusromantiliselt lisandid: puitpitsid, profileeritud sarikaotsad, algselt lipuvardad. Viljandi tänava ääres paiknevate moonamajade, Türi vanemate elamute, arhitektuur on äärmiselt lakooniline, vernakulaarne. Linliku iseloomu annab nendele kööktube sisaldavatele kasarmulaadsetele hoonetele punnlaudis.

Hetkel moodustab Türi vabrikuküla miljööala, kus ehituslikke nüansse otsustab kohalik omavalitsus. Lähiajaloo näidete varal ei ole see siiski piisav. Ebaõnnestunud ehituslikud muudatused on toimunud Vabriku pst 11 kapitaalse ümberehitamise näol, samuti Vabriku pst 12 juurdeehitusega (peatselt plaanis ajaloolise hoone renoveerimine). Vallale kuuluvates sotsiaalmajades on hooldusaste madal, hoonete säilimise seavad ohtu näiteks tulekahju ennetavate abinõude puudumine.

Eesti tööstusarhitektuuri pärandi ja Türi linna ajaloolise hoonestuse säilimise huvides peaks Türi paberivabriku külas olema kehtestatud miljööalast rangema režiimiga kaitsevöönd. Arhitektuurimälestise kaitsevööndit ei ole Türi vabrikukülale siiski käesoleva ekspertiishinnangu autorite arvates võimalik kehtestada, sest käsitletavate hoonete grupis puudub arhitektuurimälestise tunnustele vastav objekt.

2. Türi Paberi- ja Puupapivabriku küla ajalooline ülevaade

1900. aastatel ehitatud Türi vabrikuküla tuumiku moodustavad kõik Vabriku puiestee ääres paiknevad ehitised. Need moodustavad ühtlasi ka Türi asumi esimese tervikliku planeeringuga ehitusansambli. Türi paberivabriku hooned olid nummerdatud, see numeratsioon on säilinud kaasaegsetes aadressides (skemaatiline joonis vabrikukülast):

Türi paberivabriku asum loodi vastavalt tervikliku kogukonna loomise ideaalidele, mis töötati välja 19. sajandil Inglismaal. Türi paberivabriku töötaja sai tasuta eluaseme, lisandusid kohapealne arstiabi, pood, saun, kool, lastehoid.

Türi vabrikuküla planeering lähtub paberivabriku tootmishoonete asukohast. Tootmishooned ehitati Pärnu jõe kaldale arvestades tootmistehnoloogia iseärasusi ja suurt veetarvet. Vabriku ja

olemasoleva Viljandi tee vahele rajati pärnadega ääristatud sirge topeltallee: suur allee (mida mööda läksid jala tööle ametnikud, praegu haljasala) ja hobutee (praegu Vabriku pst). Alleedest põhjapoole jäid korrapäraselt viis puidust tööliselamut (7-11), neist vabriku poolsesse otsa sarnase asetusega üks paest ametnikeelamu (6) ja tellistest direktori elamu (2). Viimase kahe vahel paiknes algselt tenniseväljak, mis kujunes hiljem haljasalaks. Direktori elamu ja vabrikusse viiva raudteeharu vahele jäi väike park. Hoonetest 6 ja 2 põhjapool asus majandushoov elamu-jääkeldri (5), hobusetalli-pesuköögi (14, lammutatud), vankrikuri ja kuuridega. Tööliselamute 7-11 vahele paigutusid samuti kitsad piklikud puukuurid. Paralleelselt suure alleega kulges nr. 7-11 tööliselamutest põhjas väike allee ehk nn. seaallee (kui elamute käimlaid kõrval asuvale põllule tühjendati, haies terve tee). Väikest kaskedega ümbritsetud alleed pidi läksid vabrikusse tööliselad. Alleest põhja pool olid tööliste põllu- ja aiamaad. Kartulimaana oli kasutuses suur maalapp Viljandi tee ja Vabriku pst nurgal ehk siis teisel pool suurt alleed.

Suurest alleest lõunas, vabriku poolses otsas paiknes kõrgemate ametnike elamu (12) koos ilu- ja tarbeaiaga. Selle naabruses asus teine kelpkatusega ametnikeelamu (13). Viljandi tee 5-7 kohal asunud heinaküünist ehitati ümber seltsimaja-õllesaal (1904.-1924.), see toimis nii vabriku tööliste kui ka teiste Türi elanike meelelahutuskohana.

Foto Türi Muuseum. Vabriku puiestee.

Türi vabrikukülas torkab silma seisuslik planeering. Direktori ja kõrgemate ametnike elamu on paigutatud esinduslikult haljastatud suurtele vabrikulähedastemale kruntidele, olles arhitektuurilt ja materjalilt silmatorkavamad, kui tööliselamud. Eraldatud olid ka ametnike ja tööliste teed. Vabrikuküla hoonete läbiv arhitektuurne stiil on neoklassitsism, mis on segunenud kroonuliku puithistoritsismiga. Tööliselamutele annavad klassitsistlikku maiku elamute lõunaosas sümmeetriliselt paigutuvad puittahveldustega verandad. Direktori ja kõrgemate ametnike elamule telgsümmeetriliselt paiknevad frontoonidega verandad. Tüüpilisele kroonuarhitektuurile omaselt on elamu 12 kaunistatud ohtra romantilise puitpitsi ja profileeritud puitosadega. Hoone 13 eristub oma barokliku murdkelpkatusega ülejäänud hoonetest.

Tööliselamud nr 10-7 on ehitatud ühise tüüpprojekti järgi: igas hoones on kolm sektsiooni, igas sektsioonis kaks korterit (köök, 1 tuba, sahvri, esik). Hoone 11 on neist erinev ning sarnaneb Viljandi tee ääres olevatele mõisa moonamajadele: kaheksa 1-toalist korterit väikese köögi, sahvri ja esikuga.

Paberivabriku poolt ehitatud vabrikuküla majadest ei piisanud kõigi ametnike ja tööliste majutamiseks. Elukohana kasutati üürimaju, mida vastavalt nõudlusele ehitati kasvavas Türi asulas

rohkelt: näiteks Jüri Rõugu maja Viljandi maantee ääres. Samuti ehitasid jõukamad töötajad endale linna eramaju (näit. vabriku velsker Veeber).

Vabrik võttis tööliste majutamiseks kasutusse Viljandi tee äärsed Laupa ja Säreveere mõisa moonamajad, mis olid ühtlasi Türi vanimad ehitised (Viljandi 28 1892.a, Viljandi 26 1880.a). Mõisa päritolu, kuid paberivabriku tööliste majutamisega olid seotud ka Viljandi 19, 30, 32 ja Vabriku pst 15.

Allikad:

-Edith Ruisu, Türi Paberivabriku lugu.

-Olaf Prints, Türi linn ja paberivabrik., Tartu 2002.

Vabriku puiestee, Viljandi teelt pildistatuna

Vabriku puiestee. Suure allee jalakäijate osa on muudetud haljasalaks, hobutee on asfalteeritud. Säilinud on allee üksikud pärnad.

Vabriku puiestee algus. Otse paistavad vabriku hooned, paremal kõrgemate ametnike elamu värav.

Vabrikuküla endine juurviljapõld, nüüd park.

Väikekaskedega allee ehk sea-
allee.

Vaade direktori elamu ja jääkelder-elamu poole üle endise majandushoovi ja vabrikusse viiva raudteeharu.

Direktori elamu esine park ning seda piirav raudteetamm.

Direktori elamu, jääkelder-elamu ja ametnike elamu vaheline park, endine tenniseväljak.

Tööliselamute miljöö Vabriku puiesteel. Elamute ees on heki või taraga piiratud eesaiad, elamute vahel asetsevad pikad kuurid ja käsipumbaga kaevud.